

ЕКОЛОГІЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ЯК ІНСТРУМЕНТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

В умовах наростання екологічно негативного впливу на навколишнє середовище необхідність впровадження екологічного керування на підприємствах стає першочерговим завданням. Вітчизняне природоохоронне законодавство та міжнародні організації вимагають інтенсивного розвитку нового інструмента менеджменту – екологічного аудиту, який виступає стимулом природоохоронної діяльності підприємств і важливим важелем для розробки заходів превентивного характеру, результатом яких буде збільшення прибутків, зменшення витрат, підвищення якості продукції та істотне зменшення негативного впливу на навколишнє середовище.

Ключові слова: стандарти, екологічні стандарти, екологічний менеджмент, система управління, стандартизація, екологічна політика, державна політика.

В статье рассматривается нарастание экологически негативного воздействия на окружающую среду, необходимость внедрения экологического управления на предприятиях становится первоочередной задачей. Отечественное природоохранное законодательство и международные организации требуют интенсивного развития нового инструмента менеджмента – экологического аудита, который выступает стимулом природоохранной деятельности предприятий и важным рычагом для разработки мер превентивного характера, результатом которых будет увеличение доходов, уменьшение затрат, повышение качества продукции и существенное уменьшение негативного воздействия на окружающую среду.

Ключевые слова: стандарты, экологические стандарты, экологический менеджмент, система управления, стандартизация, экологическая политика, государственная политика.

In article the main directions of ecological activity of the agricultural enterprises are defined. The theoretical aspect of ecological management as tool of a sustainable development in the conditions of the market at the expense of the solution of the main objectives of ecological management is presented. Authors also considered the growth of environmentally negative impacts on the environment need to implement environmental management in enterprises has become a priority. Domestic environmental laws and international organizations require intensive development of a new management tool – environmental audit, which acts incentive industry's environmental performance and an important lever for the development of preventive measures and result in increased revenue, reduced costs, improved product quality and a significant reduction of the negative impact on the environment.

Key words: standards, environmental standards, environmental management, management system, standardization, environmental policy, public policy.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У той час, коли зростають законодавчі вимоги і підвищується інтерес громадськості до питань охорони навколишнього середовища в рамках загальної проблеми та перспективи забезпечення стійкого розвитку, все більшого зацікавлення викликає питання щодо екологічного менеджменту.

Реалізація еколого-економічної політики вимагає здійснення еколого-економічного аналізу (ЕЕА) господарської діяльності, що є також одним із

головних інструментів оцінювання екологічно стійкого розвитку підприємств та етапом, який передуює прийняттю оптимальних управлінських рішень [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екологічний менеджмент уже тривалий період часу є об'єктом уваги як закордонних, так і вітчизняних науковців, а саме: О. І. Гуторов [1], О. М. Ворожко, О. О. Павленко [2], Н. М. Лозовська [3], В. О. Мартиненко [4], Л. Ф. Кожушко, П. М. Скрипчук [5], Т. А. Трифонова, Н. В. Селиванова, М. Е. Льїн [6] та ін. Проте фактично відсутні дослідження, що концентрувалися б на проблемах та перспективах

екологічного менеджменту як інструмента сталого розвитку, як важливого складника менеджменту і дозволили б забезпечити поєднання економічної й екологічної стабільності підприємств.

Метою досліджень, представлених у роботі, є розкриття теоретичного аспекту екологічного менеджменту як інструмента сталого розвитку в умовах ринкових відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Навколишнє природне середовище, його екосистеми, ландшафти і території існують як цілісні структурні об'єднання, які не збігаються з умовним адміністративним поділом, зокрема з державними кордонами. Факторами безпосереднього впливу на людський організм є не лише повітря, вода, а й продукти харчування. З ними до людського організму можуть потрапити шкідливі домішки. Тому виникає потреба у застосуванні стандартів, які охоплюють якість води, повітря і продуктів харчування як взаємопов'язаних екологічних чинників.

Екологічна стандартизація та сертифікація у наш час стали нормою для торговельно-економічних відносин, засобом гарантування високої якості продукції, товарів та послуг. Для реалізації функцій захисту довкілля та зростання якості життя всі закони, нормативні документи і стандарти, що стосуються цих проблем, повинні ґрунтуватись на єдиній науковій і методичній базі. Розроблення та впровадження масштабних проектів у галузі охорони навколишнього природного середовища неможливе без застосування міжнародних стандартів. Захист довкілля розглядається сучасним суспільством як один із пріоритетних напрямів стандартизації в майбутньому, який полягає в розробленні, виготовленні, затвердженні технічних засобів, контролюванні якості загальних правил і норм для аналізу стану довкілля, попередженні забруднення, створенні екологічних технологій тощо [1, с. 272].

З метою вироблення і дотримання норм природокористування, які можуть поліпшити стан довкілля, держави розробляють спільні програми. Зокрема, метою Конвенції з питань кліматичних змін, яку було підписано в Ріо-де-Жанейро в 1992 році, є стабілізація концентрації парникових газів на рівні, який запобігатиме небезпечному впливу атмосфери на кліматичну систему Землі.

Економічне обґрунтування і законодавче утвердження норм у галузі охорони довкілля реалізується Міжнародною організацією зі стандартизації (International Organization for Standardization – ISO) при розробленні стандартів у галузі екології. У 2004 р. ISO опублікувала стандарт ISO 14001:2004, положення якого передбачають поглиблену кількісну оцінку аудиторомі аспектів впливу діяльності підприємств на довкілля.

Україна розробляє власну систему стандартизації в галузі природокористування: економічно виправдану і технічно ефективну політику, спрямовану на ефективне і бережливе використання природних ресурсів у процесі структурної перебудови економіки. Її реалізацію започаткувало прийняття Законів України «Про охорону навколишнього середовища»,

«Про охорону атмосферного повітря», «Водного кодексу» і т. д. Ці документи передбачають розроблення різними органами виконавчої влади великої кількості підзаконних документів нормативного характеру і формують основні напрями державної політики. Стандарти при цьому виконують роль третього після законів і підзаконних актів рівня законодавчого врегулювання [1, с. 286].

Нині в Україні працюють такі системи стандартизації: Державні стандарти України (ДСТУ), які ми одержали у спадок від колишнього Радянського Союзу (їх понад 19 тисяч), 50 тис. галузевих стандартів, численні стандарти науково-технічних та інженерних товариств і спілок, технічні умови та стандарти підприємств. Поки що зовсім мало (понад 700) технічних умов, гармонізованих із європейськими нормами. Вихід України на зовнішні ринки потребує подальшого вдосконалення і розвитку системи стандартизації в країні, яка одночасно буде спиратися на європейські норми, яких тепер налічується понад 8000, а в розробці перебувають ще 5000. Проте для того, щоб наша система кореспондувалася із системою європейських країн, необхідно гармонізувати 80 %, тобто 6,4 тис. стандартів [2, с. 314].

Необхідність дотримання стандартів, орієнтованих на захист навколишнього середовища, підтверджують зміни умов ведення бізнесу у XXI ст. За оцінками експертів, істотний вплив на діяльність сучасних підприємств здійснюють такі фактори, як: зміни міжнародного становища, поява високих технологій, розвиток інформатики, зміни умов праці та необхідність захисту навколишнього середовища.

Враховуючи зазначені фактори, розвиток стандартизації в Україні як на національному, так і на міжнародному рівні відбувається у напрямі створення систем екологічного менеджменту, менеджменту якості, стандартизації показників, що комплексно характеризують довкілля та його окремі об'єкти [3, с. 41-13].

Нинішню екологічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як кризову, що формувалася протягом тривалого періоду через нехтування об'єктивними законами розвитку і відтворення природно-ресурсного комплексу України. Відбувалися структурні деформації народного господарства, в ході яких перевага надавалася розвитку сировинно-видобувних, найбільш екологічно небезпечних галузей промисловості.

Економіці України притаманна висока питома вага ресурсномістких та енергоємних технологій, впровадження та нарощування яких здійснювалося найбільш «дешевим способом» – без будівництва відповідних очисних споруд. Це було можливо за відсутності ефективно діючих правових, адміністративних та економічних механізмів природокористування та без урахування вимог охорони навколишнього середовища.

Ці та інші чинники, зокрема низький рівень екологічної свідомості суспільства, призвели до значної деградації навколишнього середовища. Розвиток ринкових відносин в Україні ставить перед

виробництвом низку нових проблем у сфері природокористування. Їх вирішення має базуватися, перш за все, на позитивному зв'язку між ефективністю, прибутками і захистом навколишнього середовища. Нині все більшого значення у законодавчій базі набуває система стандартизації у сфері екології, екологічна сертифікація для багатьох видів продукції.

Стандарти якості природного середовища – єдині, відповідні досягнутому рівню науково-технічного прогресу нормативи, правила, інші документи, доступні широкій громадськості і розроблені з урахуванням вимог або зі схвалення всіх зацікавлених сторін на підставі досягнень науки, техніки і практики, які сприяють підвищенню суспільного добробуту. Стандарти затверджуються на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Вони являють собою гранично допустимі рівні вмісту основних забруднювачів середовища повітря, води та ґрунту і поділяються на первинні і вторинні стандарти. Перші – це граничні рівні, що забезпечують з певним запасом надійності збереження здоров'я населення; вони повинні дотримуватися протягом обумовленого часу. Другі – необхідні для попередження інших відомих або передбачуваних ефектів, крім впливу їх на здоров'я людини. Стандарти якості природного середовища використовуються для оцінки стану природного середовища і його компонентів, регламентують діяльність виробничо-господарських об'єктів з метою охорони природи, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення оптимальної якості навколишнього природного середовища на основі правильного поєднання екологічних і економічних інтересів суспільства в умовах господарської чи рекреаційної діяльності [4, с. 475].

Початковим етапом розробки теоретико-методологічних засад екологічного менеджменту можна вважати розроблений Британським інститутом стандартизації у 1992 р. стандарт у галузі систем екологічного менеджменту BS 7750 (Specification for Environmental Management System). У березні 1992 р. Європейське співтовариство опублікувало «Вимоги до екоаудування», підготовлені до п'ятої програми екологічних заходів ЄС, у 1993 р. – «Вимоги до створення системи екологічного менеджменту й аудування» (Eco-management and audit Scheme or EMAS) [5, с. 19].

Основним предметом ISO 14000 є система екологічного менеджменту, яка для організацій служить способом дій, необхідних для досягнення цілей екологічної діяльності поетапного вирішення конкретних завдань.

Документи, які входять до серії ISO 14000, поділяють на три основні групи:

- принцип створення і використання систем екологічного менеджменту;
- інструменти екологічного контролю та оцінки;
- стандарти, орієнтовані на продукцію [6, с. 236].

Ключовим поняттям серії ISO 14000 є система екологічного менеджменту (СЕМ) в організації. Саме тому центральним документом цієї серії вважається

стандарт ISO 14001 – «Специфікації та посібники з використанням системи екологічного менеджменту». Особливістю цієї серії стандартів є те, що вона орієнтована не на кількісні параметри та технології, а на вимогу використовувати «найкращу з доступних технологій». Офіційно стандарти серії ISO 14000 є добровільними. Вони не замінюють законодавчих вимог, а забезпечують систему визначення того, яким чином компанія впливає на навколишнє середовище, і як виконуються вимоги чинного законодавства. Створення такої системи дає організації інструмент, за допомогою якого вона може управляти всією сукупністю своїх впливів на навколишнє середовище і приводити власну діяльність відповідно до різноманітних вимог.

У низці документів серії ISO 14000, впроваджених в Україну, термін «екологічний менеджмент» замінено на термін «управління якістю навколишнього середовища», а іноді – на термін «екологічне управління».

З огляду на основні відмінності в поняттях «екологічне управління» та «екологічний менеджмент», можна запропонувати такі їх визначення:

1. «Екологічне управління» – це діяльність державних органів та економічних суб'єктів, спрямована на дотримання обов'язкових вимог природоохоронного законодавства, а також на розробку і реалізацію відповідних цілей і програм [7, с. 307].

2. «Екологічний менеджмент» – це добровільна ініціативна діяльність економічних суб'єктів, спрямована на реалізацію їх власних екологічних цілей, проектів і програм, розроблених на основі принципів ефективності та екосправедливості. Основні цілі і відповідні критерії оцінки їх досягнення в екологічному менеджменті пов'язані з процесами постійного поліпшення й удосконалення по всім екологічно значущим аспектам діяльності економічних суб'єктів.

Очевидно, що з розвитком практичної діяльності в галузі екологічного менеджменту в Україні виникнуть можливості щодо отримання низки конкретних переваг у вирішенні різноманітних екологічних проблем. До таких переваг можна віднести нові підходи, нетрадиційні шляхи і можливості щодо подолання сформованих негативних тенденцій у розвитку екологічної ситуації на виробничому та територіальному рівнях.

З екологічним менеджментом пов'язана активізація вже існуючих широких можливостей і засобів щодо практичного вирішення пріоритетних екологічних проблем. Сьогодні на кожному підприємстві існує велика кількість різноманітних невикористаних технологічних, технічних і організаційних можливостей і засобів щодо їх вирішення. Таким чином, екологічний менеджмент здатний зіграти виняткову роль у вирішенні екологічних проблем в умовах виходу України з соціально-економічної кризи [8, с. 102].

Такий характер стандартів зумовлений, з одного боку, тим, що ISO 14000 як міжнародні стандарти не повинні впливати на сферу дій національних

нормативів. З іншого боку, попередником ISO є «організаційні» підходи до якості продукції (наприклад, концепція «загального управління якістю»), згідно з якими ключем до досягнення якості є побудова належної організаційної структури і розподіл відповідальності за якість продукції і послуг.

У впровадженні стандартів ISO 14000 світовими лідерами є такі індустріально розвинуті країни, як Японія, Німеччина, Великобританія, Швеція.

В Україні міжнародні стандарти ISO серії 14000 були прийняті як національні в 1997 р. Однак їх упроваджують досить повільними темпами.

Екологічна сертифікація може проводитися в обов'язковому і добровільному порядку.

Обов'язковій сертифікації в національній системі УкрСЕПРО підлягають об'єкти, що, відповідно до чинного законодавства, повинні відповідати вимогам з охорони навколишнього середовища, гарантувати екологічну безпеку і збереження біологічного розмаїття. Добровільній сертифікації можуть бути піддані інші об'єкти з урахуванням сформованої міжнародної практики згідно зі ст. 17, 18 і 19 Закону України «Про стандартизацію і сертифікацію» [11, с. 267].

Об'єктами обов'язкової екологічної сертифікації є:

- системи управління охороною навколишнього середовища, регламентовані міжнародними стандартами, що розроблюються в технічному комітеті ISO/TC207 «Управління охороною навколишнього середовища», у якому Україна бере участь; продукція, шкідлива для навколишнього середовища, включаючи озоноруйнівні речовини, й продукція, що їх містить, передбачувані до ввозу в Україну і вивозу з України, а також товари, увезені на митну територію України; екологічно шкідливі технології, включаючи ті, що ввезені на митну територію України і використовуються на промислових і дослідно-експериментальних об'єктах підприємств;

- відходи виробництва і споживання, включаючи небезпечні й інші відходи, які є об'єктом транскордонного перевезення, і діяльність у сфері поводження з відходами;

- види тварин і рослин, їхні частини або деривати, що підпадають під дію Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, які перебувають під загрозою зникнення, здобуті у відкритому морі суднами під прапорами України.

У разі позитивних результатів перевірки органи із сертифікації видають заявникам екологічні сертифікати встановленого зразка і дозвіл на право маркування об'єктів сертифікації екологічним знаком відповідності. Екологічний менеджмент – ініціативна й результативна діяльність економічних суб'єктів, спрямована на досягнення їхніх власних екологічних цілей, проектів і програм, розроблених на основі принципів екоефективності й екосправедливості. Екологічний менеджмент можна трактувати як екологічно безпечне управління виробництвом, завдяки якому досягають оптимального співвідношення між екологічними та економічними показниками. Ціллю будь-якої комерційної організації, що діє на ринку, є прагнення до

отримання максимального прибутку з мінімальними операційними витратами. Проте процес здобуття прибутку має і

негативний вплив на навколишнє середовище. Саме в процесі вдосконалення засобів виробництва товарів і продукції відбулося підкорення природи людиною в цілому. І тільки тоді, коли суспільство усвідомило необхідність охорони навколишнього середовища, ця проблема стала найгострішою. Саме завданням до зниження негативного впливу на довкілля і є завданням екологічного менеджменту [9, с. 198].

Основні економічні вигоди від запобігання впливу на навколишнє середовище та від екологічного менеджменту визначаються різноманітними потенційними перевагами і додатковими можливостями, пов'язаними з такою діяльністю, у тому числі:

- із привертанням уваги інвесторів і створенням додаткових підстав для отримання переваг і пільг під час інвестування;

- із використанням додаткових можливостей для впливу на споживачів та підвищення конкурентоспроможності виробленої продукції та послуг;

- із можливостями підвищення ефективності маркетингу та реклами;

- із привертанням уваги міжнародних організацій та міжнародної громадськості до підприємства;

- з використанням членства в міжнародних екологічних союзах підприємців;

- зі створенням додаткових можливостей для розвитку відносин з діловими партнерами за кордоном;

- із використанням переваг територіального та національного екологічного лідерства;

- зі створенням додаткових можливостей для розвитку і зміцнення відносин з органами місцевої влади і державного екологічного контролю, населенням, екологічною громадськістю;

- зі створенням і використанням кредиту довіри у відносинах з інвесторами, акціонерами, органами місцевої влади та державного екологічного контролю, населенням, екологічною громадськістю;

- зі створенням додаткових можливостей для зміцнення і розширення позицій підприємства на міжнародних товарних і фінансових ринках [10, с. 321].

Таким чином, ефективну діяльність підприємства у сфері екологічного менеджменту розглядають як основну гарантію екологічної безпеки та можливості управління екологічними ризиками в процесі проектування й експлуатації об'єктів.

На думку багатьох учених, до основних цілей упровадження на підприємстві системи екологічного менеджменту і її сертифікації відносять:

- зниження негативного впливу на навколишнє середовище;

- підвищення екологічної ефективності діяльності підприємства;

- підвищення економічної ефективності діяльності підприємства.

У розвинених країнах екологічна сертифікація досить поширена, є обов'язковою і доповнює

сертифікацію продукції і послуг. У зв'язку з конкуренцією знаків екологічної сертифікації, в якій окремі продавці не завжди дотримуються встановлених правил, створений спеціальний Підкомітет ISO з екологічного маркування продукції, а підставою здійснення екологічної сертифікації є вимоги стандартів ISO серії 14000 і укладена в 1999 році Угода десяти європейських країн щодо взаємного визнання акредитації органів екологічної сертифікації, випробувальних лабораторій, атестації інспекційних органів і персоналу. Таким чином, екологічну сертифікацію продукції (послуг) здійснюють з метою стимулювання виробництва продукції, надання послуг та використання технологічних процесів, які найменше забруднюють навколишнє середовище і гарантують безпеку продукції (послуг) для життя, здоров'я, майна та навколишнього середовища, що обумовлює необхідність екологічної сертифікації для всіх цивілізованих країн [11, с. 169].

Висновки. Впровадження та розвиток екологічного менеджменту у практику управління підприємством вплине на вдосконалення еколого-економічного управління ним, буде сприяти стабілізації й розвитку української промисловості. Здійснення державної стратегії сталого розвитку країни й окремих її регіонів

передбачає комплекс заходів для державного регулювання природокористуванням і стимулювання природоохоронної діяльності шляхом проведення цілеспрямованої еколого-економічної політики в умовах ринкових відносин.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, система стандартів у галузі екології покликана:

– забезпечити виконання системи екологічного законодавства, на їх основі визначаються основні напрями державної політики в галузі охорони навколишнього середовища, використання природних ресурсів та контролю екологічної безпеки, розробляються природоохоронні програми для екологічно неблагодіючих районів;

– рамках комплексу стандартів йде розробка стандартів з екологічного маркування продукції, спрямовані на створення єдиної нормативної бази в цій галузі, сприяє подоланню торгових бар'єрів;

– систематизація екологічної сертифікації приведе до стабілізації екологічної політики та створення економіко-правового механізму по реалізації закріпленого в Конституції права громадян на сприятливе навколишнє середовище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клименко М. О. Метрологія, стандартизація і сертифікація в екології : підручник / М. О. Клименко, П. М. Скрипчук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 368 с.
2. Петрик М. П. Екологічна стандартизація та сертифікація як умова інтеграції України в міжнародні структури / М. П. Петрик // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. Серія «Біологічні науки». – 2008. – № 3. – С. 312–318.
3. Економічні проблеми сталого розвитку : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Балацького О. Ф. (м. Суми, 24-26 квітня 2013 р.) : у 4 т. / за заг. ред. О. В. Прокопенко. – Суми : Сумський державний університет, 2013. – Т. 3. – С. 41–43.
4. Ситник К. М. Словник-довідник з екології / К. М. Ситник, О. В. Брайон та ін. – К. : Н.Д., 1994. – 663 с.
5. Щукін І. Екологія для студентів вузів / І. Щукін. – Ростов н/Д : «Фенікс», 2005. – 24 с.
6. Боженко Л. І. Метрологія, Стандартизація, Сертифікація та Акредитація / Л. І. Боженко. – Л. : Афіша, 2004. – 324 с.
7. Білявський Г. О. Основи екології / Г. О. Білявський та ін. – К. : Либідь, 2004. – 408 с.
8. Соломаха В. Н. Екологічний менеджмент в Україні / В. Н. Соломаха // Металургійна та гірничорудна промисловість. – 2005. – № 4. – С. 102.
9. Трифонова Т. А. Экологический менеджмент : учеб. пособие / Т. А. Трифонова, Н. В. Селиванова, М. Е. Ильина ; Владим. гос. ун-т. – Владимир, 2003. – 291 с.
10. Серов Г. П. Экологический аудит : учеб.-практ. пособие / Г. П. Серов. – М. : Экзамен, 2000. – 448 с.
11. Екологія і закон: екологічне законодавство України : у 2 кн. / за ред. В. І. Андрейцева ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Юринком Інтер, 1997. – 374 с.
12. Басаков М. І. Основи стандартизації, метрології, сертифікації / М. І. Басаков. – Ростов н/Д. : Фенікс, 2002. – 192 с.

Рецензенти: Григор'єва Л. І., д. б. н., професор;
Томлін Ю. А., д. б. н., професор.

© Коваль А. В., Томлін-Татаренко В. Б., 2014

Дата надходження статті до редколегії 16.04.2014 р.

КОВАЛЬ Анна Володимирівна – доктор наук з державного управління, доцент.

Коло наукових інтересів: державне управління та соціальна безпека населення.

ТОМЛІН-ТАТАРЕНКО Вікторія Борисівна – кандидат наук з державного управління, доцент.

Коло наукових інтересів: управління соціальним забезпеченням, економічне управління організаціями, екологічний менеджмент.